

**“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” MOTİVLİ ƏSƏRLƏRDƏ
ARXAİZMLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

A.S.MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti

Məqalə KDQ motivli çağdaş bədii ədəbiyyatın üslubi özəlliklərinin analizinə, daha dəqiq desək, arxaik sözlərin linqvistik təhlilinə həsr olunub. Bütövlükdə, KDQ poetik sisteminin ənənəsini qorumağa çalışan müəlliflər əsərlərə tarixi kolorit qatmaq üçün arxaizmlərə müraciət etmişlər. Bu sözlər müasir ədəbi dil üçün köhnəlmiş, arxaik hesab edilirsə də, KDQ motivli əsərlərdə tarixi üslubi fon yaradır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» -dastanı xalqımızın elə bir yaddaş abidəsidir ki, zaman-zaman sənətkarlar, söz ustaları həmin abidəyə qayıdır, bu motivi, süjeti, dili yaşatmaqla öz dövrünün, mühitinin aktual problemlərini ifadə etməklə yanaşı, tarixi yaddaşı oyadır, onu diri, canlı saxlayırlar.

KDQ-yə qayıtma çağdaş dövrün təlatümlü proseslərinin həlli üçün bir açar, mənəvi dayaq, təməldir. İstər Azərbaycanın güneyindən, istərsə də quzeyindən olan sənətkarların –Səhəndin, N.Xəzrinin, Anarın, Ə.Muşanlının, K.Abdullanın KDQ-yə qayıdışı, KDQ motivində poeziya, nəsr, dram əsərləri yaratması mənəviyyatın bütün sahələrində olduğu kimi dilimiz üçün də əhəmiyyətlidir

KDQ motivli çağdaş ədəbi nümunələrin bədii dəyəri, məzmunu və şərhli ədəbiyyatşünaslığımızın, ədəbi tənqidimizin işidir. Linqvistik baxımdan maraqlı doğuran əsas cəhət yazıçı və şairlərimizin KDQ dili və üslubundan nə dərəcədə bəhrələnmələrini, ondan nə dərəcədə mükəmməl istifadə etmələrini aydınlaşdırmaq, böyük bir tarixi dövrdə dilin poetikasında baş vermiş dəyişmələri, oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarmaqdır.

Bəllidir ki, ədəbi dilin zənginləşməsi, dolğunlaşması üçün KDQ-nın dil-üslub materialı mühüm rol oynayır. Çünki, KDQ dilindəki saflıq, təbiilik, səmimiyyət, ahəngdarlıq və axıcılıq, poetik mükəmməllik ədəbi dilimizin bütün tarixi dövrləri üçün məhək daşdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»-un müasir ədəbiyyatda tarixi-üslubi fonunu yaradan üslubi vasitələrdən biri də arxaik sözlər olmuşdur. Müəlliflər «Kitab»- ın təsiri ilə çağdaş ədəbiyyatımızda məfhumun əsrlərin dərinliklərində gizlənmiş mənə çalarlarını, unudulmuş semantikalarını üzə çıxarmaqla yeni nəslə tanış etməyə çalışıblar. Müəlliflər müasir sözlərləri hazırda dilin passiv fonduna keçmiş arxaik sözlərlərlə müvazi surətdə işlədirilər. Əsərlərdə təsadüf edilən arxaik sözlər müasir dövr üçün arxaik hesab edilirsə DQ dövrü üçün bu sözlər işlək sözlər olmuşlar. Həmin sözlər cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq köhnəlmiş, lüğət tərkibinin aktiv fondundan passiv fonduna keçmişdir.

Məlumdur ki, sözlər əmələ gəlmiş kimi də yavaş-yavaş köhnəlir, xeyli müddət keçdikdə unudulur və nəhayət, cəmiyyətin böyük bir hissəsi üçün anlaşılmaz olur (1, 65).

Bədii yaradıcılıqda arxaik sözlər bədii ifadə vasitəsinə çevrilir və üslubi əhəmiyyət daşıyır. Müasir Azərbaycan dili nöqtəyi-nəzərindən arxaik sayılan sözlər bədii üslubi məqsədlərlə əlaqədar istifadə edilə bilər. Bir çox hallarda arxaik sözün yanında ya ondan əvvəl və ya ondan sonra müasir söz işlənir. Bu üsul üslubi məqsədə müvəffəqiyyətlə nail olmağa kömək edir.

Bunu nəzərə alaraq biz diqqəti KDQ-motivli müasir əsərlərin dilində işlənmiş arxaik sözlərin üslubi xüsusiyyətlərinə yönəltmək istəyirik. Onların bəzilərini nümunələr əsasında nəzərdən keçirək:

Yəxni - xörək, qovurma. *Qara qoyun yəxnisindən öginə gətürün. Yersə, yesun, yeməzsə, tursun-getsün-demişdi* (2,34)

KDQ-də «yəxni» ətdən hazırlanan xörəyi bildirir. Əsas mənasının «qovurma» olması aydınlaşır. V.Məmmədov bu sözün «Dastani-Əhməd Hərami»də *qovurma* və *kabab* mənasında işlənməsini qeyd etmişdir. (3,20-21) R.Məhərrəmov «Oğuznamə»də sözün «qab» mənasında keçməsinə söyləmişdir (*Qouçtanı yəxniyə doldur*)(4,71). Naxçıvan dialektində «qab» mənasında «*yaxnıkeş*» sözü işlənir. (5,241) Bizim fikrimizcə, «yaxnıkeş» sözü iki komponentdən ibarətdir: yaxnı+keş. Birinci hissə yeməyin adı, ikinci komponent «qab» anlamında ola bilər. İ.Məmmədov Naxçıvanda soyutma ət xörəyinin «yəxni» adlandırılmasını qeyd etmişdir(6,284) Səhəndin «Dirsə xan oğlu Buğac» əsərində yəxni sözü keçir:

Qara qoyun **yəxnisindən**
Yemək verin! Yesə yesin,
Yeməz, getsin! (7, 95)

Qeyd etmək lazımdır ki, Səhəndin «Qaracıq Çoban» əsərində yeməyin adının müxtəlif şəkildə işlədilməsi qeydə alınır:

«Varın, Uruzu basın,
Boğun, çəngələ asın,
Doğrayın qiymə-qiymə,
Düzəldin qara **qiymə** (7,183).

Buyurmuş, səni, bala,
Anan qurbanın ola,
Qənarəyə assınlar,
Qiymə-qiymə yarsınlar,
Bişirsinlər **cığirtmə**,

Versinlər mən yazığa
Yeməyim, tanışınlar
İstəyir ki o murdar,
Evin yıxsın atavın
Başı lovlu atavın.
Namusun ləkələsin,
Başına kül ələsin.
Dilim ağzımdan düşə,
Nə deyirsən bu işə? (7, 183-184)

KDQ-də Salur Qazanın evi yağmalandığı boyda söhbət qara qovurmadan gedir. Nəbi Xəzri və Anarın əsərlərində «qovurma» adı saxlanmışdır.

KDQ-də yəxni və qovurmanın fərqləndirilməsi ikincinin birinci xərəklə müqayisədə daha seçimli, sayımlı olduğunu göstərir. Görünür «yəxni» qoyun ətindən hazırlanmış və qovurmadan dadlı olmayan bir yeməyin adıdır. Ola bilsin ki, yəxni nə kabab, nə də qovurmadır. Dilin inkişaf xüsusiyyətləri müxtəlif şərtlər və səbəblər zəminində öyrənilir. Ə.Dəmirçizadənin fikrinə görə, dilin inkişafında onun hansı əsas üzərində qurulması və kimə xidmət etməsi mühüm rol oynayır.(8,3)

KDQ-də qızıl və ağ çadırlarda oturanlara hansı yeməyin verilməsindən danışılır. Eyni zamanda cümlədə qara qoyun ətindən də söhbət açılır. «Qara qoyun yəxnisindən öginə götürün. Yersə, yesün, yeməzsə, tursun-getsün» yazılır. Əsərdə məntiqi vurğu «qara qoyun yəxni» üzərindədir. Bundan sonra «yersə yesun, yeməzsə, tursun getsün»- deyilir. Deməli, kulminasiya nöqtəsi «qara qoyun yəxni» öna gələndən sonra baş verir. Bu məqamı Dirsə xanın hadisəni arvadına nəql etməsi də təsdiqləyir. Dirsə xan qara çadıra girir, qara keçənin üstündə oturur, onun igidləri də bunu edirlər. Dirsə xanın önünə «qara qoyun yəxni» si gələndə o dözmür. «Dirsə xan yerindən uru turdu. Aydır: «Qalqubanı, yigitlərim, yerinizdən uru turun». Deyilənləri ümumiləşdirib belə bir fərziyyə irəli sürmək olar ki, «yəxni» ola bilsin ki, bəylərin olmayan bir başqa yemək adıdır. Məsələn, qoyun baş-ayağı. Bu yemək bəylər üçün təhqiramiz sayıla bilərdi. İndiyədək varlı adamların qoyun baş-ayağı yeməməsi, qoyun kəsərkən baş-ayağı kasıblara paylaşması da irəli sürdüyümüz gümanı artırır. Digər tərəfdən Beyrək boyunda şülən yemyəinin «yəxni» kimi qələmə verilməsi bu gümanı azaldır.

Arxaik «yəxni» sözü KDQ motivli çağdaş əsərlərdən yalnız Səhənddə işlənir. Yuxarıdakı təhlildən aydın olur ki, üslubi relevantlığı ekstralinqvistik amillə bağlı olan «yəxni» sözü müasir əsərlərdə başqa sözlə əvəz edildiyindən əsərə gətirilən əlavə mənə itmişdir. Yəni bəyin qabağına məhz yəxni yeməyinin qoyulması faktı müasir əsərlərdə özünü göstərmir.

Ala. KDQ-də bu söz «böyük» mənasında çox işləkdir. « Ala tağa ala ləşkər ava çıxdı» (2,42). Statistik hesablaşmalara görə «ala» sözü KDQ-də müxtəlif birləşmələrdə (ala seyvan, ala çadır, ala dağ, ala ləşkər, ala bargah və s.) işlənir.(9,21)R.Məhərrəmovə ala sözünün böyük mənasında istifadə edilməsini göstərmişdir(3,9)

KDQ motivli əsərlərdə də söz eyni mənada işlədilir.

Ala ləşkər

Ala dağa sürdü atı (10,63)

Alicılar ləşgəri

Geyindi, yaraqlandı,

Düzüldü, yasaqlandı,

Çıxdılar Ala dağa

Aslan girdi ovlağa (7,167).

Ala qarı söyləmə gəl,

Yolsuz yağ, azğın yağ! (7,171)

«Ala» sözünə müasir Azərbaycan dilindəki mənasında da KDQ-də rast gəlinir: «Ala başlu keçimcə gəlməz mənə» (2, 43).

Ala başlı, kola buynuz
Keçimcə də gəlməz mənə (7, 171).

Anarda «ala» sözünün arxaikləşmiş məna variantının yerinə «uca, böyük» istifadə edilir. Həmin mənada «ala» sözü əsərin bir neçə yerində istifadə edilmişdir. Məsələn, «*Fısilıqdan fışıldayıb çıxan ala ilan Dədə Qorqudun ayağına yanaşdı* (11,6). Ala ilan birləşməsində «ala» böyük mənasındadır. Anar əsərdə «ala çadır» birləşməsindən də istifadə etmişdir. «*Bayandır xan Şamı günlüyünü yer üzünə tıkdırmışdı, ala çadırını göy üzünə aşırılmışdı*». Göründüyü kimi, müəllif təhkiyədə KDQ üslubuna sadıq qalmış, dövrə xas təsviri saxlamışdır. Ala çadır «böyük çadır» deməkdir.

Yağma. KDQ-də «qarət, talan, yığmalamaq «qarət etmək, talan etmək» mənalıdır. F.Əhmədov bu sözün yağma fonetik şəkildəyişmiş formasını Vidadinin şerlərində qeydə almış, («Küllü-varın etdilər taracü yağma, tarümar») həmin sözün eyni mənada Vidadidən əvvəlki abidələrdə işlənməsini göstərmiş, onun XVIII əsr sənətkarların dilində təsadüfi hallarda üzə çıxmasını bu dövrdən arxaikləşməsi ilə bağlamışdır. (12,17) Quba dialektində «yağmalamaq» feli KDQ-dəki mənada qalmaqdadır. (13,23) Müasir türk dilində eyni mənada «yağma» işlənir (14,23)

Səhənddə «yağmalamaq» felindən eləcə də bu sözün müasir Azərbaycan dilində işlənən «çapmaq, talamaq, talan etmək, qarət etmək» sinonimlərindən istifadə edilmişdir.

Caldı-çapdı, taladı,
Oğlunu yaxaladı
Hesabsız pul, xəzinə
Talandı qarət oldu (7, 68)

Qazanın ev-eşiyin
Dağıtdıq, yağmaladıq (7, 170)

Anarda «çalıb-çapmaq», «talamaq» istifadə edilir. «*Ağır xəzinəsini, bol ağçasını taladılar*» (11, 55); *Qazan xanın elini-obasını çalıb-çapmışıq, ağır xəzinəsini aparırıq bizimdir* (11, 57).

Nəbi Xəzridə eyni məqamlarda «talan olmaq» işlənir:

Tövlə-tövlə qonur atlar
Yedəkləyib
talan oldu (10, 64)

Ağır - qiymətli, zəngin, böyük. Söz hər üç mənada KDQ-də istifadə edilmişdir. Ağır xəzinə bol ləşkər alayın» (2,38). Ağır xəzinəsini bol ağçasını biz yağmalamışuz (2,43). Bu cümlələrdə «ağır» xəzinə sözünü təyin edir. Müasir mənada «qiymətli xəzinə», «dəyərli xəzinə», «zəngin xəzinə» birləşmələri ilə ekvivalent söz birləşməsi yaratmışdır. «Xəzinə» sözü ilə yanaşı işləndikdə «böyük» mənası üzə çıxmır. Xəzinə qiymətli və ya zəngin ola bilər. «Ağır qonaqlıq eyelədilər» (2,64) cümləsində ağır sözü «böyük» mənasındadır. Fikrimizcə, KDQ-də «ağır» sözü «ziyafət, qonaqlıq»

mənasında da keçir. «Məgər ol gün kafərlərin ağır günləriydi, hər biri yeməkdə-
içməkdə idi» (2, 58).

Orxon-Yenisey abidələrində «ağır» sözü «möhtəşəm, hörmətli, qüdrətli»
mənasında keçir.(15,345)

Anar ağır sözünün «qiymətli» mənasında istifadə etmişdir: «**Ağır** xəzinəsini
aparırıq, bizimdir» (11, 57).

Səhənd «ağır» sözünü «bol» və «hesabsız» kəlmələri ilə əvəz etmişdir.

Hesabsız pul, xəzinə

Talandı, qarət oldu (7, 168)

Çapdıq evin, köməsin,

Bol pulun, xəzinəsin (7, 170)

«Ağır» sözünün hörmətli mənası «özünü ağır aparmaq», «ağır olmaq»
frazeologizmlərində qalmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dildə yalnız rəng mənasında qalmış ağ sözü
bir vaxtlar olduqca geniş semantik yük daşımış, çoxmənalı söz olması sübuta yetir.
Lakin müasir dil materialına istinadla aparılan araşdırmalar bu sözlərin müasir dildə
göstərilən mənələrdə izini saxlamadığını göstərir. Əlbəttə, bu sözün semantik arxaizm
olması haqqında da müəyyən mülahizələr yürütmək mümkündür. Belə bir
araşdırmaya atalar sözlərində işlənən **ağır** (əziz) - Gec gələn qonaq **ağır** gələr -
leksemi də zəmin yaradır.

KDQ-də üslubi yük daşıyan «ağır» sözünü dastan motivində yazılmış müasir
əsərlərdə yalnız Anar eyni mənada istifadə etmişdir. Söz işləndiyi mövqedə «dəyərli,
qiymətli, zəngin» mənələrinin hər birini ifadə etməklə üslubi xüsusiyyət qazanmışdır.
Müasir dildə semantikasında dəyişmə baş vermiş bu sözün əvvəlki, yəni arxaikləşmiş
mənələrində işlədilməsi yalnız tarixi əsərlərdə üslubi məqsəd daşıya bilər.
R.Məhərrəmov «ağır» sözünün semantik dəyişməyə uğrayaraq bəzi mənələrinin
arxaikləşməsinin başlanğıcını XIV-XV əsrlərə aid edir.(4, 9) «Ağır» kökü əsasında
əmələ gəlmiş «ağırlamaq» feli Səhəndin dilində qiymətləndirmə mənasında
işlənmişdir. «Ağır» sözünün türk yazılı abidələrində «qiymət» mənasında keçməsi
göstərilmişdir.Səhəndin qələmindən çıxmış «Xan Bəkili **ağırladı**, xələt verdi, xərclik
verdi» (7,207) misralarındakı «ağırlamaq» feli «qiymətləndirmək» mənasını verir.

Beləliklə, bu sahədə apardığımız araşdırmalar göstərir ki, «Kitabi-Dədə
Qorqud»və bu motivli əsərləri çoxəsirlik zaman ayırmasına baxmayaraq, müəlliflər
dastanı incəliklərinə qədər mənimsəmiş,poetikasını layiqincə davam etdirə
bilmişlər.Və bu işdə digər üslubi vasitələr kimi arxaizmlərin də payı vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı.1980.
2. «Kitabi –Dədə Qorqud» Bakı:Yazıçı,1988, 265 s.
3. Məmmədov V.İ. «Dastani-Əhməd Hərami» poemasının dili və üslubu. Bakı: 2001, 20-21 s.
4. Məhərrəmov R. Kitabi–Dədə Qorqudun söz xəzinəsi. Bakı: Nurlan, 2007, 192 s.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: 1964, 241 s.
6. Məmmədov İ.O. «Kitabi–Dədə Qorqud» dastanlarının lüğət tərkibində etnoqrafik leksika
// KDQ. Bakı: 1999, s. 284.
7. Səhənd. Sazımın sözü. Bakı:Yazıçı, 1984, 254 s.
8. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: 1979, s.3.

9. Vəliyeva K.A., Mahmudova M.Ə., Pines V.Ə., Rəhmanov C.Ə., Sultanov V.S. «Kitabi–Dədə Qorqud»-un statistik təhlili. Bakı: Elm, 1999, 248 s.
10. Xəzri N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1982.
11. Anar. Dədə Qorqud. Bakı: Gənclik, 1983, 164 s.
12. Əhmədov F. XVIII əsr Azərbaycan dilinin inkişafında Vidadinin rolu. Bakı: 2005, 116 s.
13. Rüstəmov R. Azərbaycan dilinin dilket və şivələrində fel. Bakı: 1965, s.65.
14. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı: 1965, s. 23.
15. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrinin lüğəti. Bakı: Yazıçı, s.345.

АРХАИЗМЫ В СОВРЕМЕННЫХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПО МОТИВАМ ЭПОСА «КИТАБИ ДЕДЕ КОРКУТ»

A.C. МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Сравнительное исследование влияния эпоса КДГ на современную литературу и изучение особенностей эпоса является важнейшей задачей языкознания. Данная статья посвящена анализам стилистических особенностей созданных по мотивам КДГ художественных произведений, точнее сравнительным анализам архаических слов. Эти слова архаичны для современного литературного языка, но в произведениях по мотивам КДГ они воссоздают исторический фон.

STYLISTIC PECULIARITIES OF ARCHAIZIMS IN WORKS WRITTEN ON THE BASE OF “KITABI DEDE QORQUT”

A.S.MAMMADOVA

SUMMARY

The comparative research of the influence of the epos of “Dede Qorqud” on modern literature as well as a study of the peculiarities of this epos are the main purpose of literary science. This article is devoted to the analysis of the stylistic peculiarities of the aesthetic works written on the base of “Kitabi Dede-Qorqud” motives as well as comparative analysis of the archaic words.

These words are archaic for the literary language, but in the context of “Kitabi Dede-Qorqud” it recreates historical atmosphere.